

VU Research Portal

Van de marge naar het centrum en weer terug. Joden in de naoorlogse Nederlandse samenleving

Wallet, B.T.

published in

VolZin - Opinieblad voor geloof en samenleving
2015

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Wallet, B. T. (2015). Van de marge naar het centrum en weer terug. Joden in de naoorlogse Nederlandse samenleving. *VolZin - Opinieblad voor geloof en samenleving*, 14(4), 26-29.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Special: Joden in Nederland

TUSSEN MARGE EN CENTRUM

Beeld: ANP Foto

Slechts een kwart van de circa 140.000 joden die Nederland in 1940 telde, overleefde de Tweede Wereldoorlog. Ruim 100.000 van hen verloren onder het schrikbewind van de nazi's het leven. Zeventig jaar lang herdenkt Nederland nu de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en zeventig jaar lang vierten we onze bevrijding. Aan de vooravond van '4 en '5 mei' wijdt *Volzin* deze maand zijn special aan de stand van het joodse leven in Nederland anno 2015. Hoe zien en beleven onze joodse landgenoten hun identiteit?

Wat betekent de joodse religie voor hen? Hoe kijken ze naar de samenleving en hoe kijkt de samenleving naar hen? "Waarom kunnen Joden nooit gewoon Joden zijn?" verzucht de 18-jarige Leah van Ees in deze special. Een begrijpelijke verzuchting, want Joden blijken inderdaad te delen in het lot dat nagenoeg elke minderheid in Nederland ten deel valt: ze zijn permanent voorwerp van bespreking. Als slachtoffer van de sjoa en antisemitisme, als moreel geweten van de natie ('nooit meer Auschwitz!'), vanwege hun sympathie voor Israël, als obstakel voor

de moderne, seculiere maatschappij (rituele slacht, besnijdenis). Ja zelfs, taalkundig genieten zij een betwiste status: schrijven we 'j/Jood' wel of niet met een hoofdletter? Wat dit laatste betreft: Het *Groene Boekje* – 'joods' staat voor de religie en 'Joods' voor het volk – biedt een schijnoplossing, aangezien voor de meeste j/Joden religie en volk juist samenvallen. De redactie koos er in dit geval voor de schrijfwijze van de auteurs te volgen. Zoals elders in het leven moet men soms ook op taalkundig vlak inconsequent durven zijn. • (JvH)

Op de appèlplaats van het voormalige kamp Westerbork zijn gedenksteden geplaatst ter herinnering aan de 102.000 joodse slachtoffers van de nazi's.

Joden in de naoorlogse Nederlandse samenleving

VAN DE MARGE NAAR HET CENTRUM EN WEER TERUG

Tegen veler verwachting in is na 1945 een joodse gemeenschap in Nederland blijven bestaan. Die is in de loop van de decennia echter wel ingrijpend veranderd. Naast interne joodse ontwikkelingen speelde daarbij een belangrijke rol de ruimte die de Nederlandse samenleving aan joden gaf. Een terugblik in drie fases: van de marge naar het centrum en weer terug.

Tekst: Bart Wallet
Beeld: ANP Foto

Direct na de Tweede Wereldoorlog was er alom twijfel onder Nederlandse joden. Moest men blijven of weggaan? Moest de joodse gemeenschap opnieuw opgebouwd worden naar vooroorlogs model, of juist diepgaand vernieuwd worden en zich aanpassen aan de nieuwe omstandigheden? Hoewel velen de wens uitspraken om te emigreren, was het uiteindelijk slechts een minderheid die die stap ook daadwerkelijk zette. Nederlandse joden bleven, tot hun eigen verrassing, in het land en bouwden met grote energie de gemeenschap weer op.

Herzuild Nederland, 1945-1970

De vorm die de joodse gemeenschap na 1945 kreeg, werd gedicteerd door de ruimte die de overheid gaf. Ondanks pogingen tot een 'doorbraak' werd het oude, vooroorlogse verzuilde bestel weer opgebouwd. Het beleid van de regering hield rekening met de verschillende religieuze en levensbeschouwelijke groepen en financierde ieders organisaties. De joodse gemeenschap kon daardoor weinig anders dan zich ook opnieuw als religieuze denominatie presenteren: het sinds 1814 bestaande Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK).

Het herzuilde bestel betekende dat er een eigen, gelegitimeerde plaats was voor de joodse gemeenschap in Nederland – naast de verschillende soorten protestanten en katholieken. Joden kregen de ruimte en financiën om de eigen joodse infrastructuur weer op te bouwen. Maar vanwege de decimering van de gemeenschap door de Sjoa werd die ruimte door de overheid wel ingeperkt: als kleine gemeenschap werden joden niet langer uitgenodigd voor regulier overleg met de overheid, de ruimte voor ritueel slachten werd ingeperkt en na de aandacht in de eerste naoorlogse jaren leek het vervolgens of er nog nauwelijks joden in Nederland waren overgebleven. Joden waren een groep in de marge: ze mochten er zijn, maar bleven grotendeels buiten beeld.

Door de herzuilde orde stond het bestaansrecht van de gemeenschap en het joods-religieuze leven niet op het spel. Die insteek zorgde er wel voor dat er een sterke nadruk lag op joodse identiteit als religie, waardoor alternatieve of seculiere vormen van jodendom nauwelijks ruimte kregen of zichtbaar werden. Joden waren de spreekwoordelijke minderheid, omdat de samenleving als geheel zichzelf zag als 'algemeen christelijk'. Binnen de verzuilde context bestond er brede consensus over

Israël en de Sjoa gingen meer en meer de joodse identiteit bepalen

een nationale moraal die de liberale voorman Thorbecke halverwege de negentiende eeuw had gedefinieerd als 'christendom boven de geloofsverdeeldheid'. De joodse gemeenschap, die destijds op zo'n 30.000 personen werd geschat, dacht zelf sterk institutioneel en vanuit een helder centrum. Rabbijnen en zionistische leiders omschreven de inhoud van joodse identiteit: die was primair religieus en/of zionistisch. Veruit de meeste Nederlandse joden stonden ondertussen weer ingeschreven bij het NIK, ook al was slechts een minderheid ook zelf orthodox levend. Joden die nergens bij hoorden waren een relatief kleine groep en werden als een probleemcategorie gezien: zij waren de 'de marginale joden', de 'verafstaanden', die vanuit de rand naar het centrum van het joodse leven gebracht moesten worden. Veel joodse activiteiten in de jaren 1950 en 1960 hadden dat als doel: 'verafstaande' joden door middel van toneelavonden, bals en gala's, diapresentaties over Israël of joodse autorally's te binden aan het gemeenschapsleven en in aanraking te brengen met religieus en zionistisch leven.

Een van de opmerkelijke ontwikkelingen in deze periode is de opkomst van het liberale jodendom. Dat was in 1929 gestart, maar Nederlandse joden voelden zich nauwelijks aangetrokken tot het rationeel ingestelde liberale jodendom, waarbij Duitse joden de toon zetten. Zij bleven binnen de orthodoxe 'eenheidsgemeenten' van het NIK, waar alle Nederlandse joden lid van waren ongeacht hun eigen mate van vroomheid.

Onder invloed van een nieuwe rabbijn, de charismatische Jacob Soetendorp, veranderde de Liberaal Joodse Gemeente (LJG) in Amsterdam vanaf 1954 echter in een eigentijds, aantrekkelijk alternatief. Sterk geïnspireerd door voorbeelden uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten →

Sinds 2008 kent de liberaal-joodse gemeenschap vrouwelijke rabbijnen.

wist Soetendorp het oude Duits-joodse karakter om te buigen. Zijn optimistische overtuiging dat er een 'joodse renaissance' plaatsvond, waarbij het jodendom uit z'n schuilhoeken tevoorschijn kwam en maatschappelijk relevant werd, sprak breed aan. De sterke betrokkenheid op politiek en cultuur en de joods-christelijke dialoog wist een nieuwe, jongere generatie aan de LJG te binden.

Multicultureel Nederland, 1970-2000

In de jaren '60 deden zich twee belangrijke maatschappelijke veranderingen voor die de positie van joden sterk beïnvloedden. De komst van nieuwe minderheden, eerst uit de koloniën, later uit het Middellandse Zeegebied, veranderde de positie van joden van dé spreekwoordelijke minderheid naar een van de vele. Daarnaast deed zich in het kielzog van de culturele revolutie van 1968 een snelle secularisering van de samenleving voor. Die resulteerde erin dat de 'algemeen-christelijke' overkoepelende moraal niet langer als passend werd ervaren. Dit leidde tot een nieuwe verwoording van een gezamenlijke Nederlandse mo-

raal, waarbij de Tweede Wereldoorlog de plaats van christendom ging innemen. Wat goed en fout was, werd niet langer uit religieuze bronnen geput, maar stelde op ervaringen uit de oorlog. De grote les van 1940-1945 was: dát nooit meer. Nooit meer Auschwitz, nooit meer een groep apart laten zetten, nooit meer discrimineren. Joden kregen hierdoor plotseling een nieuwe maatschappelijke positie: zij werden, of ze dat nu wilden of niet, het morele geweten. Zij symboliseerden meer dan wie ook de Tweede Wereldoorlog. Vanuit de marge kwamen joden hierdoor in het centrum van de samenleving terecht. Er werd naar hen geluisterd, zij werden ervaren als morele bakens in een wereld op drift. In de samenleving werden joden nu niet meer zozeer aan jodendom als religie gekoppeld, maar met de Sjoa en met slachtofferschap. In het verlengde van deze verandering in de visie op de Tweede Wereldoorlog, ontstond een grote sympathie voor de staat Israël, zeker rond de oorlogen van 1967 en 1973. Dat werd de tweede lens, naast de Sjoa, waardoor naar Nederlandse joden werd gekeken: zij waren allemaal onbezoldigde ambassadeurs

van Israël geworden. Tegelijkertijd leidde de nieuwe moraal ook tot een nieuwe maatschappijvisie: de samenleving is principieel multicultureel en bestaat uit diverse culturele minderheden die elk de ruimte moeten krijgen om naar eigen 'normatieve overtuigingen' (Wim Kok) te leven. Minderheden moet nooit meer, zoals de joden in oorlogstijd, het recht worden ontnomen om zichzelf te zijn. De verzuilde structuur veranderde zo in een multiculturele. Het concept van de multiculturele samenleving bood joden opnieuw gelegenheid om de eigenheid uit te drukken, maar nu niet langer primair als religie, maar vooral als 'cultuur'. Vandaar dat in deze periode veel nadruk komt te liggen op joodse cultuuruitingen: op joodse films, boeken en muziek. Wat nu gebeurde, kan een emancipatie van 'cultuur' genoemd worden. Tot die tijd waren er uiteraard ook joods-culturele activiteiten, maar die stonden stuk voor stuk in het teken van religie of zionisme. Vanaf de jaren '60 en '70 wordt het echter een zelfstandige, identiteitsvormende en -vullende categorie. Door de culturele revolutie nam het gezag

Koosjere joodse slagerij in Amsterdam. Ritueel slachten stuit in seculier Nederland op toenemend verzet.

van de joodse instituties – de rabbijnen, zionistische leiders, joodse gemeenten – af. Joodse identiteit werd in toenemende mate niet langer collectief, maar steeds meer individueel beleefd. Jongeren sloten zich niet langer standaard bij het NIK aan, konden prima een eigen invulling voor hun jodendom vinden buiten de instituties. De ‘marginale jood’ was nu geen probleemcategorie meer, maar werd integendeel de standaard. De diversiteit nam sowieso toe: naast de gematigde orthodoxie die in Nederland standaard was, groeide het liberale jodendom en kwam ook een strikte, maar wervende vorm van Oost-Europees chassidisch jodendom (*Chabad*) op.

Er groeide onder joden weer geloof in Nederland, mede ingegeven door de centrale rol die ze in de samenleving hadden gekregen. Bovendien deed zich een aantal demografische verrassingen voor. Het idee was dat alle Nederlandse joden zouden emigreren, vooral naar Israël. Een flink aantal probeerde dat inderdaad ook te doen, maar na kortere of langere tijd keerde zo’n 55 procent weer terug naar Nederland. Om uiteenlopende redenen konden zij hun draai in Israël niet vinden. Zij werden bovendien vergezeld van een groeiende groep Israëli’s die vanwege werk of liefde zich in Nederland vestigden. In de jaren ‘90 bleek hun aantal opgelopen te zijn tot zo’n negenduizend, een kwart van alle Nederlandse joden.

Al even opvallend was de terugkeer van een groep die feitelijk was afgeschreven: de circa vijfhonderd joodse oorlogspeelkinderen die na de oorlog aan niet-joodse pleeggezinnen waren toegewezen.

Joden in seculier Nederland, 2000-nu

Na ‘9/11’ en de daarmee verbonden Fortuyn-revolte raakte Nederland in een identiteitscrisis. Migratie en integratie werden de inzet van een breed publiek debat. Volgens Fortuyn was de multiculturele samenleving mislukt – en velen zeiden hem dat na. De nadruk verschoof van het bewaren en koesteren van de eigenheid van minderheden, naar druk om te integreren. Maar de vraag deed zich vervolgens direct voor: waaraan moesten die minderheden zich dan aanpassen? Wat hield die Nederlandse identiteit nu precies in?

De integratie van de joden heet geslaagd, maar hun religie bedreigt de seculiere moraal

Het resultaat van het brede maatschappelijke debat dat daarop volgende liet de contouren van het antwoord al snel zien: de verworvenheden van de jaren ‘60 werden in het hart van de Nederlandse identiteit geplaatst. Dan gaat het om zaken als de gelijkberechting en een volwaardige verhouding tussen man en vrouw, homo en hetero, de nadruk op de vrijheid van het individu tegenover mogelijke inperking door collectieve verbanden, de ontwikkeling van dierenrechten en kinderrechten. Het is een nieuwe, overwegend seculiere identiteit, waarbij religie en met name orthodoxe stromingen als bedreiging worden ervaren. Daarbij wordt gekeken naar de religie van de veelal islamitische nieuwkomers, maar evenzeer naar die van oude, hechtverwortelde groepen als joden en orthodoxe christenen. Deze nieuwe Nederlandse identiteit zorgt ervoor dat de Tweede Wereldoorlog op de achtergrond raakt.

De rol van de joden in deze periode wordt tweeslachtig. Enerzijds worden zij als individuen opgevoerd als voorbeelden van een geslaagde integratie; joden zijn exemplarische Nederlanders geworden die aan nieuwkomers ten voorbeeld worden gehouden. Als gemeenschap worden joden echter opnieuw overwegend gedefinieerd als religie en worden daarom al snel samen met moslims en orthodoxe christenen als een mogelijke bedreiging van de meerderheidsmoraal ervaren. Het terzijde schuiven van het multiculturele ideaal zorgde voor een verscherpte tegenstelling tussen enerzijds een grote meerderheid van links tot rechts die zich in de nieuwe nationale identiteit goed kon vinden en diverse uitgesproken religieuze minderheden anderzijds. Het publieke en politieke debat over ritueel slachten was in dat opzicht illustratief; slechts op het nippertje bleef deze eeuwenoude religi-

euze praktijk gehandhaafd. Een soortgelijk debat over jongensbesnijdenis en de spanning die dat oproept met kinderrechten is niet uitgesloten.

De meerderheid van de Nederlandse joden, maximaal geschat op zo’n 52.000, is onder tusschen niet meer institutioneel gebonden: minder dan twintig procent is lid van een van de joodse kerkgenootschappen. Met 5.000 leden is het NIK nog altijd de grootste, maar de Liberaal Joodse Gemeenten zijn inmiddels de 3.000 leden gepasseerd. Rond de 650 joden zijn aangesloten bij de oudste joodse gemeente van het land: de Portugees-Israëlitische Gemeente Amsterdam.

Dat wil ondertussen niet zeggen dat de ‘on-gebonden’ tachtig procent niets met jodendom doet: er zijn veel culturele en seculiere invullingen van joodse identiteit, er wordt veel geëxperimenteerd met joodse feesten en gebruiken in de persoonlijke sfeer van familie en vrienden. Door het grote aantal gemengde relaties is de overlap met de rest van de samenleving groot en zijn er veel rafelige randen. Het joodse is vaak maar één onderdeel van de mozaïek die de eigen identiteit uitmaakt, bij sommigen een belangrijk onderdeel, bij weer anderen een klein element.

De nieuwe meerderheidsidentiteit heeft ervoor gezorgd dat de joodse gemeenschap niet langer in het centrum van de samenleving is gepositioneerd. Ze is weer op weg naar de marge als een van de vele minderheden die de Nederlandse samenleving rijk is. Een minderheid die als verrijking wordt ervaren, maar ook als een obstakel kan worden gezien als joodse religieuze moraal schuurt met de meerderheidsmoraal. Jodendom, joodse cultuur en Israël zijn niet langer thema’s die automatisch binnen de Nederlandse samenleving gevoelens van verbondenheid en solidariteit oproepen. Nederlandse joden zijn weer terug bij af: een kleine minderheid in de marge van de samenleving. ●

Bart Wallet is historicus, gespecialiseerd in joodse geschiedenis en verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Samen met Tirtsah Levie Bernfeld publiceerde hij vorige maand het boek Canon van Joods Nederland. Zie ook: www.joodsecanon.nl.

Heilige arbeid in de liberale Amsterdamse synagoge

'DE VRAAG OF JE GELOOFT IN GOD, IS ERG ONJOODS'

De Joodse religie is de 'corebusiness', zegt rabbijn Menno ten Brink van de Liberale Joodse Gemeente Amsterdam. Maar dat is lang niet de enige reden om lid te zijn van de sjoel. Veel leden weten niet eens of ze wel gelovig zijn. Harry Polak weet niet eens of hij wel in God gelooft, maar slaat toch de gebedsmantel om. "Het is misschien gek, maar ik heb daar geen problemen mee. Ik zie het als de traditie van mijn voorouders. Zo hebben zij vorm gegeven aan hun religieuze gevoel: er is iets hogers, er is iets wat we niet bevatten."

Tekst: Jurgen Tiekstra

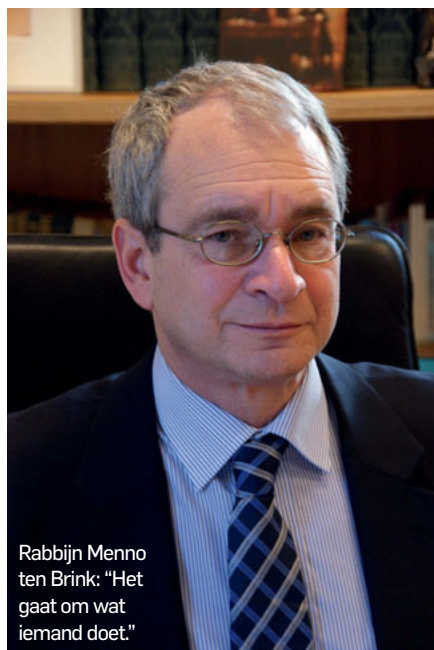
'Bar mitswa': een jongen wordt
'zoon van het gebod', 2011.
FOTO HOLLANDSE HOOGTE

Als je er komt zul je zien waarom de buurt het de 'Jodenbunker' noemt, werd me voor mijn komst ingefluisterd. Het is een kalme zaterdagochtend in maart. Op loopafstand van het trein- en metrostation Amsterdam RAI verrijst de synagoge van de Liberaal Joodse Gemeente. De sjoel werd vijf jaar geleden gebouwd: een stijlvol grijs gebouw met een al op grote afstand herkenbare raampartij, waarvan de vorm het midden houdt tussen een kastanjeblad en een zevenarmige kandelaar.

Vrolijke sfeer

Voordat je als bezoeker het bruggetje over de gracht naar de synagoge op kan lopen en door het elektrische hek kan glippen, word je staande gehouden door een van de twee leden van het eigen beveiligings-team van de gemeente. Terwijl drie man gewapende marechaussee losjes toekijkt, wordt gevraagd naar de reden van het bezoek en of de rugtas even open kan. Aan de andere kant van de straat is een wit politiehuisje neergezet. Op de stoep staan verfloze stootblokken, die detoneren met het gestileerde godshuis dat ze kennelijk moeten behoeden voor een ramkraak. Binnen is het een andere wereld. De bezoeker wordt hartelijk welkom geheten. Aan de betonnen wanden zijn schilderijen

Rabbi Menno ten Brink: "Het gaat om wat iemand doet."

te zien. Langs de brede trap die omhoog voert naar de ontvangstruimte hangen zeven grote viltten doeken van kunstenaressen Claudy Jongstra. De grote ramen in de vide kijken uit op de begraafplaats Zorgvlied. Vanaf een zijmuur lacht je een fotoportret toe van Anne Frank, die lid was van de gemeente. Bij de ingang naar de gebedsruimte wordt vriendelijk geholpen om een keppel vast te spelden en worden een *Sidoer* (gebedenboek) en *Tenach* (bijbel) aangereikt voor tijdens de sjoeldienst.

Er is vandaag een *bar mitswa*. De dertienjarige zoon van bestuurslid Dennis Cohen viert dat hij 'zoon van het gebod' wordt. Het is daarom drukker dan tijdens een doorsneedienst. Een paar honderd man zit in de gestileerde houten banken en de sfeer is gemoedelijk, vrolijk zelfs. Tijdens het zangerige reciteren van de Hebreeuwse gebeden door de voorzanger op de *biema*, het houten podium midden in de zaal, wordt soms gekeuveld en heen en weer gelopen. De mannen dragen een *tallit* (gebedskleed). Maar niet alleen zij: ook sommige vrouwen hebben het gebedskleed, met de speciaal geknoopte touwtjes aan de hoeken, om hun schouders hangen. Dat is kenmerkend voor de liberale Joden: bij de orthodoxen zitten de vrouwen, als ze al komen, zelfs apart op een balkon, soms achter een gordijn, om de mannen niet af te leiden van hun eredienst aan de Allerhoogste.

Er zijn tweeduizend mensen lid van zijn gemeente, vertelt rabbijn Menno ten Brink een paar dagen na de bar mitswa. Maar op een gemiddelde sjoeldienst op vrijdagavond of zaterdagochtend zit niet meer dan tachtig of negentig man in de banken. De betrokkenheid bij de synagoge is zo los als alleen in een Joodse gemeente dat kan. Veel ouders komen vooral als hun kinderen op zondagochtend Joodse les krijgen. Anderen komen alleen als er een concert of lezing wordt georganiseerd, of

Buiten staat de marechaussee, binnen heerst een vrolijke sfeer

Harry Polak: "Als je met Joden omgaat, krijg je de staat Israël cadeau."

als een van de vele feesten wordt gevierd: van Rosj Hasjana, Poerim, Jom Kipoer tot Pesach.

Onjoodse vraag

De Joodse religie is de 'corebusiness', zegt de rabbijn. Maar dat is lang niet de enige reden om lid te zijn van de sjoel. Veel leden weten niet eens of ze wel gelovig zijn. Toch voelen ze zich aan de gemeente gehecht: door een gevoel van lotsverbondenheid, waarin de oorlog van groot belang is; een gedeelde gerichtheid op Israël; het warme sociale leven; maar soms ook gewoon omdat ze na hun sterven Joods begraven willen worden.

Weet de rabbijn hoeveel leden van zijn gemeente echt geloven in God? "Nee, nee, dat zou ik niet weten", houdt hij af. "Dat is een erg onjoodse vraag om te stellen. Men vraagt niet naar het geloof, men vraagt wat iemand doet. Dat is wat je kunt zien. Kijk, iemand kan wel geloven in God, maar ik kan dat niet meten. En als je heel sterk gelooft, maar je doet verder niks goeds in de wereld, wat heb je er dan aan om te geloven? 'Houd van de ander zoals van jezelf.' Dat is een basisprincipe in de Torah dat voor ons veel belangrijker is dan te vragen: geloof je wel in God?"

Harry Polak werd zo'n 25 jaar geleden lid. Hij had een besef van zijn Joods-zijn en voelde zich politiek-zionistisch bij Israël betrokken, maar zocht naar een manier →

Poerimfeest ('Joods carnaval')
in de Amsterdamse sjoel.

FOTO NICCO SPITS

om zijn Joodse identiteit verder gestalte te geven. Ondanks dat hij "niet heel erg religieus" is, werd hij lid van de liberale sjoel in Amsterdam, die toen nog in een bescheidener gebouw was gehuisvest, een klein eindje verwijderd van de huidige synagoge. "Kijk, dat zionistische blijft voor mij één met stip. Religie is ook één, maar misschien zonder stip. Of ik nou in God geloof, dat weet ik niet. Ik ben wat dat betreft niet echt atheïst, maar toch in ieder geval agnost. Dat kan heel goed binnen het Jodendom, want het is niet de bedoeling om je een duidelijke voorstelling te maken van de Allerhoogste. Ik kan daar prima mee leven."

Dus slaat Polak op zaterdagochtend de tallit om zijn schouders, doet hij een kepeltje op en reciteert hij met de anderen de Hebreeuwse gebeden, vaak met het hoofd gericht naar de Heilige Ark waarin de Torah-rollen zijn opgeborgen, die van lofprijzingen aan 'de Eeuwige' aan elkaar hangen. "Het is misschien gek, maar ik heb daar geen problemen mee. Ik zie het als de traditie van mijn voorouders. Zo hebben zij vorm gegeven aan hun religieuze gevoel: er is iets hogers, er is iets wat we niet bevatten."

'Ik ben liever een held, op sokken desnoods, dan een lafaard'

"Voor mij is het spirituele gevoel ook een kwestie van het Hebreeuws, dat in zekere voor mij toch een vreemde taal is. Daar kan ik een deel van mijn gevoel en mijn inspanning in kwijt; om een dienst te volbrengen. In het Hebreeuws is 'een dienst' *avoda*: het is heilige arbeid, het is ploeteren. En de melodieën, die vind ik zo essentieel. Het zelf zingen en luisteren naar de voorzanger; als dat er niet zou zijn, ja, dan zou het voor mij veel ingewikkelder worden om die verbinding te maken."

Eigen land

Ron van der Wieken, oud-voorzitter van de sjoel, is wel een gelovig man. Maar tot op zekere hoogte snapt hij hoe het kan dat veel leden van de gemeente niet-religieus zijn. "Een deel van de verklaring zit in het feit dat nogal wat van de gebeden tot onze

cultuur behoren. Met name de melodieën zitten bij veel mensen diep. Hetzelfde geldt voor het Pesachfeest dat we binnenkort vieren, de viering van de uittocht uit Egypte. Er zijn veel niet-gelovige Joden die daar met plezier aan meedoen, omdat ze daar een andere betekenis inleggen dan een puur religieuze."

Anders dan christendom en islam is het Jodendom geen bekeringsreligie. Toch zit in het DNA van het liberale Joodse denken dat de hand wordt uitgestoken naar de buitenwereld. Al jarenlang heeft de gemeente een Commissie Dialoog, geleid door Harry Polak, die de deuren openzet voor moslims en christenen. "Die commissie is ontstaan toen onze rabbijn, die toen ook nog rabbijn was in Rotterdam, meemaakte dat in die stad de manifestatie *Preken voor Andermans Parochie* op touw werd gezet. De imam van een Turkse moskee kwam naar de Joodse gemeente toe. Onze rabbijn vertelde met ontroering dat hij op de biema stond en die imam omhelsde. Dat was een verbondenheid die toen werd uitgedrukt."

Een andere reden was onmin met de leerlingen van een vlakbij de synagoge gelegen roc. Toen er "weer eens wat in het

Midden-Oosten” was gebeurd, werd er door scholieren met stenen gegooid en werden sjoelbezoekers uitgescholden. Uiteindelijk groeide daar een heel project uit, waarbij leerlingen van de scholengemeenschap geregeld in de synagoge langskomen en vragen kunnen stellen over het Jodendom.

Kortgeleden werd nog een felle discussie door de commissieleden gevoerd of er een harde lijn getrokken moet worden als dialoogpartners het bestaansrecht van Israël ontkennen. Het is nu eenmaal zo dat in de interreligieuze dialoog de staat Israël al snel ter sprake komt, en de Liberaal Joodse Gemeente is zionistisch. Al zijn veel leden geen aanhanger van de regering-Netanjahoe is een enkeling zelfs lid van het Israël-kritische *Een Ander Joods Geluid*. ‘De één is daar veel strikter in dan de ander. Ik ben daar wel strikt in. Ik vind het een soort verraad als je meegaat met: ik heb niks tegen Joden, maar de Joodse staat hoeven we niet. Dan zeg ik: ‘Sorry, maar als je met Joden omgaat, krijg je de staat cadeau.’ Kritiek is een ander verhaal. Je kunt ook kritiek hebben op Rusland. In Nederland hebben we onze buik vol van meneer Poetin, maar dat wil niet zeggen dat we in koor roepen: Rusland moet van de kaart geveegd worden.’

Ron van der Wicken:
“Er is geen rechte
streep naar vrede en
harmonie.”

De mens boven de wet

Het liberale Jodendom is een negentiende-eeuwse vinding, stammend uit Duitsland, die bedoeld was om het orthodoxe Jodendom in overeenstemming te brengen met de moderne tijd. Kenmerkend is de omgang met de *mitswot*, de 613 leefregels die uit de Torah, de vijf boeken van Mozes, zijn geput. Die worden door de liberale Joden gescheiden in de ‘rationele’ en niet-rationele’ mitswot. Van de eerste categorie is te bedenken waartoe ze dienen, van de tweede niet. Want waarom mag wol en linnen niet in één kledingstuk gemengd worden? “We gaan er vanuit dat de mensen niet gemaakt zijn voor de wet, maar de wet is gemaakt voor de mensen”, vertelt rabbijn Ten Brink. “Wij gaan er dus flexibeler mee om.” Veel van de leefregels zijn bedoeld om de Joden te herinneren aan wie ze zijn en waar ze vandaan komen. Zo heeft iedereen een *mezoeza*, een tekstkokertje, bij zijn voordeur hangen. Met name de besnijdenis, als teken van het verbond met Abraham, blijft een belangrijk ritueel. Maar op de *sjabbat* pakken de liberalen gewoon hun auto, alleen al omdat ze vaak op grote afstand van de synagoge wonen. En of je de *kasjroet*, de spijswetten, thuis aanhoudt, is een beslissing die ieder voor zich moet nemen.

Een eigen land voor de Joden is essentieel, zegt Polak: “De Joodse geschiedenis heeft bewezen dat het niet zonder kan.”

Dreiging van geweld

Begin dit jaar werd in de synagoge het Poerimfeest gevierd, waarop herdacht wordt dat koningin Esther de Joden in Perzië gered heeft. In de sjoel bevonden zich 450 mensen, de helft daarvan kinderen. “Juist op die avond ontbrak door een vergissing de marechaussee”, vertelt Ron van der Wicken, die betrokken is bij de organisatie van de bewaking. “Dan schiet ik wel even in de stress, ja. Sommigen mensen, die het hadden gemerkt, vonden dat ook wel vervelend.” Maar over het algemeen, zegt hij, laten de sjoelbezoekers zich niet door angst leiden. Ongerstheid is er wel, vooral na de aanslag op een synagoge in Kopenhagen in februari. “Demarken is net zo’n land als Nederland en Kopenhagen is een beetje Amsterdam.” Die dreiging van geweld lijkt extra schrijnend voor een gemeenschap die juist gelooft in een messiaanse tijd van vrede. “Schrijnend? Het is wel heel vervelend”, zegt Van der Wicken nuchter. “Aan de andere kant: je kunt niet verwachten dat toevallig omdat je dit geloof aanhangt, je in één rechte streep naar vrede, harmonie en messiaanse tijden gaat. Dat werkt helaas niet zo. We komen er wel een keer, maar het kan een tijdje duren.”

Die dreiging echter gaat onherroepelijk in je identiteit zitten. Niet alleen de Torah, die schrijver Heinrich Heine ooit “het draagbare vaderland van de Joden” noemde, maar ook de herinnering aan de Sjoa verbindt de huidige Joden met de duizenden jaren oude historie van het Joodse volk. “Ik ben niet met veel Joodse traditie grootgebracht”, vertelt Van der Wicken, die begin dit jaar het boek *Jodenhaat* publiceerde, “maar wel staand in de Joodse geschiedenis. Familie had ik niet na de oorlog. En al vrij jong beseftte ik dat het erg onwaarschijnlijk is dat Jodenhaat zomaar weg is, ook al was er iets vreselijks gebeurd. Ik heb er altijd rekening mee gehouden dat die heel hard kan terugkomen. Dat is ze nu bezig te doen.” En dus heeft elke keuze voor het Jodendom een groot gewicht. Die keuze kan je iets kosten. Dat beseft Harry Polak zich maar al te goed als hij ziet dat zijn buurman een Palestijnse vlag uit het raam hangt en hij zich afvraagt of hij nu ook de Israëlische vlag moet uitsteken. Of als hij met een keppel op door Amsterdam-West loopt. “Ik ga mezelf niet per se in gevaar brengen, maar ik ben liever een held – misschien een held op sokken – dan een lafaard. Je kunt soms misschien een te groot risico nemen. Daar schiet uiteindelijk niemand iets mee op. Want je moet wel overleven om te kunnen laten zien dat Joden er zijn en dat ze er ook mogen zijn.” ●

Joodse jongeren over hun identiteit en toekomst

‘WAAROM KUNNEN JODEN NOOIT GEWOON JODEN ZIJN?’

Micha Kan (niet gelovig):
“Ik ontken mijn wortels niet.”

Hoe is het om jong en Joods te zijn in Nederland? David Ragamin (orthodox-joods), Leah van Ees (liberaal-joods) en Micha Kan (niet gelovig) kijken heel verschillend naar hun identiteit en toekomst. Niettemin is voor elk van hen hun Joodse achtergrond belangrijk voor hoe ze in het leven staan. “Ik ben trots op mijn wortels en ontken die niet.”

Tekst: Annemarie Klok
Beeld: Christiaan Krouwels

Ik zie mezelf als een redelijk atheïstische Jood”, vertelt Micha Kan (24). Hij woont in Almere, heeft in de beveiliging gewerkt en is nu op zoek naar een andere baan.

“Het enige Joodse aan mij is mijn opvoeding die aardig liberaal was. Toch kan ik niet zeggen dat ik me niet Joods voel.” Zijn familiegeschiedenis speelt daar een belangrijke rol in. Hij schat dat de helft van zijn familie in de Tweede Wereldoorlog vermoord is door de nazi’s. “Ook al doe ik in het dagelijks leven weinig met de Joodse gebruiken, ik vind dat ik niet mág zeggen dat ik dus niet Joods ben. Want dan is mijn familie voor niks gestorven. Ze waren Joods met gevaar voor eigen leven en hebben hun geloof doorgegeven aan hun kinderen. Om hen ben ik trots op mijn wortels en ontken ik die niet.”

De beladen familiegeschiedenis heeft zijn opvoeding beïnvloed, maar hoe precies, daar kan hij voor zichzelf moeilijk de

vinger op leggen. “Wel merkte ik dat ik op school vaak informatie wilde delen over het jodendom, bijvoorbeeld tijdens spreekbeurten.” Micha’s grootouders hebben de oorlog overleefd, zij zaten ondergedoken. Toch praat hij niet zoveel met ze over hun herinneringen. Hij vermijdt het onderwerp liever. “Ik heb een hele levendige fantasie en maak me dan te veel een voorstelling van wat er allemaal aan slechts gebeurd is, waardoor een gesprek emoties als verdriet en agressie kan uitlokken bij mezelf.”

Bovengemiddeld mooi

Leah van Ees (18) uit Den Haag heeft een Joods-Amerikaanse moeder en een niet-Joodse, Nederlandse vader. “Mijn vader vindt dat ik half-Joods ben. Voor mij voelt dat niet zo. Ik vind dat niet kunnen. Mijn moeder is Joods en volgens de Joodse wet ben ik dat dan dus ook.” Joods zijn is voor Leah meer dan een nationaliteit. “Ik zie Joods zijn ook als een geschiedenis, een cultuur en eventueel een religie die je met anderen deelt. Je hebt ook een plek, de synagoge, waar je bij elkaar komt.” Leah is officieel lid van de liberale synagoge in Den Haag, maar gaat zelf bijna nooit meer naar de sjoel, ook omdat ze nu Vrije Kunsten en Wetenschappen in Utrecht studeert. De Joodse feesten viert ze wel. Toch heeft een dienst betekenis voor haar. “Ik vind het bovengemiddeld mooi, een ritueel buiten de gewone, alledaagse handelingen.” Ze trekt dan ook altijd mooie kleren aan als ze gaat. “De synagoge heeft iets heiligs: de architectuur, de akoestiek als de *chazan* (voorzanger, AK) zingt. Of God bestaat, is voor mij op dit moment een groot vraagteken.”

Het meest ontroerend vindt ze het moment waarop overledenen worden herdacht. “De rouwenden staan achter de rabbijn met hun hoofd bedekt en iedereen bidt dan mee. Of het iets hogers en spiritueels is weet ik niet, maar ik voel dan een bepaalde warmte, een verbondenheid met elkaar. Het is groter dan ikzelf.”

‘Als je bidt, voel je je een stuk nuttiger’

Leah van Ees (liberaal) “Of God bestaat, is voor mij een groot vraagteken.”

Dagelijks gebed

David Ragamin (20) uit Rotterdam komt uit een volledig Joodse familie. Zijn vader komt oorspronkelijk uit Bagdad en zijn moeder is een Nederlandse die zich later

tot het jodendom bekeerd heeft. Het Joodse geloof is heel belangrijk en bepalend in zijn dagelijkse leven en hij voelt zich thuis in de gemeenschap. Wekelijks bezoekt hij de orthodoxe synagoge. Zijn →

mobiel gaat uit, wanneer de sabbat begint. “Naast het vieren van sabbat en de Joodse feesten is het belangrijkste voor mij het dagelijkse bidden en het erkennen dat er één God is en dat Hij één is. Ook vind ik het belangrijk dat ik anderen behandel zoals ik zelf behandeld wil worden, want

ik ben een ‘mensenmens’.” Hij typeert zichzelf als “religieus, maar wel met beide benen in de wereld”. David kan het zich wel voorstellen dat het voor Joden moeilijk kan zijn om zich aan alle regels en wetten te houden, zeker in Nederland. “Binnen ons gezin zijn er ook wel verschil-

len in hoe vroom iemand is. Mijn ouders hebben ons zo opgevoed dat we zelf onze keuzes mogen maken.”

David bidt drie keer per dag, zoals het jodendom dat voorschrijft. “Het geeft mij rust. Bidden is een vorm van zelfreflectie en zet me stil bij de vraag: ‘Hoe ga ik mijn dag heilig maken?’ Het belangrijkste wat je op aarde hebt, is tijd. Als je je tijd gebruikt om te bidden, voel je je een stuk nuttiger.” Zaken waarvoor binnen het (orthodoxe) jodendom gebeden wordt, zijn onder meer de vernietiging van ziektes, vrede op aarde en de terugkeer naar Israël van elke Jood. Ook psalmen worden veel gebeden.

Leah: “Dat er veel gebeden wordt voor de wereld en voor vrede vind ik heel mooi. Ik denk zelf ook veel na over het nieuws en wat er gebeurt, maar ik weet niet of ik ook bid. Althans, niet bewust in de zin dat ik alles ervoor stop zet. Ik denk dat alle mensen die hopen op verandering, eigenlijk bidden. Het heeft iets idealistisch, het is iets buiten jezelf.”

“Ik weet niet of ik ooit gebeden heb”, zegt Micha. Toch kan hij zich wel voorstellen dat hij ooit tot God zou kunnen bidden als hij in een situatie zou komen waarin het moeilijk is.

“Ik ben opgegroeid met het idee dat er één God is”, vervolgt Micha. “Dat idee botste bij mij. Want waarom hadden de Egyptenaren er dan bijvoorbeeld meerdere? Ik heb altijd gezegd dat ik me rond mijn twintigste weer meer in het jodendom zou gaan verdiepen en Hebreeuws zou gaan leren, maar tot nu toe heb ik dat niet gedaan.” Met de Joodse feesten doet hij in familieverband wel mee.

David: “Voor mij zijn er zoveel dingen te zien in de wereld, dat er wel een God moet zijn. Dat Israël nog steeds bestaat bijvoorbeeld.” God heeft veel namen in het jodendom, met elk een eigen betekenis. “Dat God echt met ons en met de wereld is en een God is van medelijden, is voor mij de meest emotionele kant van Hem.”

Voor David is het heel belangrijk dat hij zal trouwen met een Joodse vrouw. “Dan kan ik mijn geloof delen en geef ik het Joods zijn ook door aan mijn kinderen. En dat kan niet als mijn vrouw niet Joods is.” Voor Micha en Leah hoeft hun toekomstige partner niet per se Joods te

David Ragamin (orthodox): “Ik wil dat mijn kinderen veilig opgroeien, in Israël.”

zijn. “Maar stiekem zou ik het dan toch wel leuk vinden als ze dan Joods zou worden, want dan zijn mijn kinderen het ook automatisch”, zegt Micha. “Maar als ze heel orthodox zou zijn, dan wil ik dat niet meer.”

“Ik vind Israëlsche mannen wel heel knap”, zegt Leah met een lach. “Maar ik ga er niet per se naar op zoek. Wel zouden we elkaar misschien beter begrijpen, bijvoorbeeld wanneer je naar de synagoge gaat. Dan hoeft je niets uit te leggen.”

Antisemitisme

Het groeiende antisemitisme gaat ze alle drie niet in de koude kleren zitten. David draagt een keppel en is al vaak beschimpt en uitgescholden op straat, vooral door moslimjongeren. “Als ik op plekken als Rotterdam Centraal loop, doe ik een muts of capuchon over mijn keppel heen. Ik wil niet opvallen. In het begin was het wel heftig, nu gaat het mijn ene oor in en mijn andere oor uit. Het raakt me niet meer.”

Leah beleeft het groeiende antisemitisme heel intens. “Ik voel woede en frustratie als ik het nieuws zie en daardoor voel ik ook meer een lijntje met Joden over de hele wereld. Laatst wilde ik in Utrecht een keer naar de synagoge, maar ik durfde niet door de aanslagen in Parijs.” Het stelt Micha teleur dat er weer veel meer haat is tegen Joden. “Daar kunnen we heel luchtig over doen, maar als je kijkt naar de geschiedenis, dan zie je dat er om de zoveel tijd een Jodenvervolging is. De kans dat het weer gebeurt, vind ik dus redelijk groot.” Hij merkt dat hij extra alert is. “Ik ontken niet dat ik Joods ben en veel mensen, vooral moslimjongeren, hebben valse informatie over Joden. Dat we alleen maar kinderen vermoorden bijvoorbeeld.” David: “Soms denk ik weleens: Houdt het dan nooit op?” Leah heeft dubbele gevoelens bij de recente maatschappelijke aandacht voor de Joodse gemeenschap. Ze heeft vooral niet-Joodse vrienden en ook die stellen de laatste tijd meer vragen over haar achtergrond. Sommigen willen een keer mee naar de synagoge. “Ik vind het goed dat er meer aandacht is, maar waarom kunnen Joden nooit gewoon Joden zijn?”

Altijd moet het benadrukt worden.” Of de (maatschappelijke) aandacht nu heel positief of heel negatief is in de vorm van antisemitisme, in beide gevallen geeft het haar het gevoel dat ze eigenlijk een buitenbeentje is. “Het is vermoeiend soms. Ik wil niet speciaal zijn of extra worden gewaardeerd.”

Israël

Micha heeft veel niet-Joodse vrienden waarvan sommigen moslim zijn. “Daar zitten een paar nuchtere mensen tussen, maar er waren er ook die vorig jaar tijdens de Gaza-oorlog boos op mij waren. Ik stond meer aan de kant van Israël en zie Hamas als een terroristische organisatie.”

Leah gaat binnenkort meedoen aan een dialoog met moslimjongeren op een mbo-school. “Ze hebben me gezegd dat dat heftig is. Die jongeren mogen dan alles zeggen wat ze denken.”

David: “Mijn niet-Joodse vrienden accepteren wie ik ben, maar met mijn Turkse vrienden kan ik niet over Israël praten. Toch zijn we nog steeds vrienden, hoewel ik met mijn Joodse vrienden hechter ben. Zij hebben dezelfde geschiedenis en ervaren dezelfde problemen.”

“Ik denk dat het eerst nog slechter gaat worden, voordat het weer beter wordt”, zegt Micha. Hij is er een beetje bang voor dat Joodse jongeren op een gegeven moment ook letterlijk op de vuist zullen gaan. “Want uiteindelijk heb je er als Jood genoeg van. We gaan niet weer accepteren dat er vervolging komt en we de zwakste schakel zijn. Dat voel ik ook zo, hoewel ik een gevecht zelf liever uit de weg zou gaan. Maar ik houd mijn mond niet.”

David wacht de ontwikkelingen niet langer af en vertrekt in augustus naar Israël. “Ik ga omdat ik het een mooi en bijzonder land vind en ik daar wil gaan studeren, maar ook omdat ik wil dat mijn

kinderen veilig opgroeien.” Het vertrek naar Israël is een spannende stap voor hem. “Er heerst daar zo’n andere mentaliteit dan hier. Als je een grote mond hebt, krijg je gelijk. Toch is het beter dan hier blijven, denk ik.” Micha daarentegen denkt niet aan vertrekken: “Ik denk niet dat het in Israël veiliger is. De haat is overal.” Over Israël zijn de meningen verdeeld. Voor David voelt het er als ‘thuis komen’ en hij vindt in Israël veel herkenning op religieus gebied. Ik ben een zionist, maar ik ben wel voor een tweestatenoplossing.” Micha heeft familie in Israël wonen, maar voelt zich er meer een toerist en niet Joodser dan in Nederland. “Ik kan me voorstellen dat mensen voor Israël zijn en snap ook dat andere mensen vinden dat het allemaal niet eerlijk gegaan is. Ik denk wel dat een Joodse staat nodig is voor de veiligheid.”

Leah is kritisch over Israël en de politiek en voelt zich absoluut geen zionist. Ze merkt dat haar kritische mening haar niet altijd in dank wordt afgenomen binnen de Joodse gemeenschap. “Alsof ik toch mijn vaderland afval. Toch snap ik wel dat Israël vooral voor oudere mensen belangrijk is. Ik heb niet echt een band met Israël, misschien ook omdat mijn familie de oorlog niet heeft meegemaakt. Maar mogelijk ga ik er deze zomer wel een keer heen.”

Zelfspot

Ondanks alles blijft het jodendom krachtig, vinden David en Micha. David ziet een directe link met het Joodse geloof: “Doordat we de Torah hebben gekregen zijn we als volk zo ver gekomen. Het is hét geheim dat het Joodse volk nog bestaat.”

Ook de regel dat het Joods zijn via de moeder wordt overgedragen vindt hij belangrijk om vast te blijven houden. Daardoor blijft de Joodse gemeenschap volgens hem een sterke, eigen identiteit houden. “Onze kracht zit niet in onze wapens, maar in onze boeken en wetten.” Micha ziet de Joodse humor en zelfspot als krachtig. “Ik koppel dat zelf sterk aan het jodendom. De meest slechte grappen over Joden zijn bedacht door Joden zelf. Beledigingen raken je daardoor minder. Als je geen zelfspot hebt, kun je er beter mee stoppen om Joods te zijn, denk ik.” •

‘Een Joodse staat is nodig voor de veiligheid’

Nieuwe uitdagingen voor interreligieuze dialoog

DRIE RELIGIES SAMEN OP WEG

Rachel Reedijk maakt de balans op van zeventig jaar dialoog tussen joden en christenen. Naast oude knelpunten zijn er nieuwe uitdagingen. Op naar de 'trialoog' van joden, christenen en moslims samen.

Tekst: Rachel Reedijk Beeld: ANP Foto

Volgens de jaarlijkse lezingencyclus lezen we nu in de synagoge op *sjabbat* uit Leviticus, een bijbelboek vol offervoorschriften. In de Oudheid geloofde men dat rituelen iets 'doen'. Het Hebreeuwse woord voor offer, *korban*, is afgeleid van het werkwoord voor 'naderen'. Door te offeren nadert de gelovige tot God. Een *zevach sjelamim* (vredesoffer) werkt verzoevend. De moderne interreligieuze dialoog maakt gebruik van rituelen – samen eten bijvoorbeeld of aanwezig zijn bij elkaars eredienst – om mensen van verschillende achtergrond dicht bij elkaar te brengen. Zij roken samen de vredespijp in de hoop zo vooroordelen te ontmantelen.

Pijnlijke onderwerpen

Bestrijding van antisemitisme was lange tijd dé bestaansreden van de joods-christelijke dialoog. Het fundament hiervoor werd al in de Tweede Wereldoorlog gelegd, in plaatsen als Londen en het Zwitserse Seelisburg. In 1981 ontstond in Nederland het Overleg-orgaan van Joden en Christenen (OJEC). Christenen stelden zichzelf de opdracht om te onderzoeken of en hoe de kerk had bijgedragen aan anti-judaïsme. Bestond er een verband met de Shoah? De deelnemers aan dit gesprek schuwden pijnlijke onderwerpen niet. Dankzij deze dialoog werden christenen zich ervan bewust dat hun traditie voortbouwt op joodse

inzichten. Men constateerde dat het Eerste ('Oude') en Tweede ('Nieuwe') Testament elkaar aanvullen. Christenen verwierpen de substitutieer – de gedachte dat het jodendom door de komst van Jezus overbodig is geworden (met als consequentie dat joden zich moeten bekeren) – en erkenden de joodse verbondenheid met het huidige Israël. Joodse bronnen werden ontsloten in het tijdschrift *Tenachon*.

Het door de eeuwen heen gegroeide wantrouwen was aan joodse zijde niet meteen weg. Met de afgedwongen disputaties van het verleden in herinnering bestond er weerstand en weersin tegen bezinning op het christendom. Toch waren er in de negentiende eeuw al joodse wegbereiders. De Duitse liberale rabbijn Abraham Geiger (1810-1874) bijvoorbeeld stelde vast dat Jezus een jood was. De eveneens liberale Engelse geleerde Claude Montefiore (1858-1938) vatte het Nieuwe Testament op als behorend tot de joodse literatuur. De joodse partner in de dialoog had de rol van leraar, soms tot vermoeiens toe – 'ze vragen zoveel!', was vaak de reactie aan joodse zijde.

Wederkerigheid

De joodse opstelling in de dialoog kenmerkte zich aanvankelijk door scepsis. Men vroeg zich af hoe oprecht de christelijke gesprekspartners waren. Een belangrijke mijlpaal vormt de verklaring *Dabru Emet*

die in 2000 door ruim tweehonderd rabbijnen werd ondertekend. Zij ontleenden de titel van hun geschrift aan de profeet Zecharia: 'Spreek (de) waarheid.' De ondertekenaars gaven zich rekenschap van wat zij zagen als een dramatische omkeer in de joods-christelijke betrekkingen. De christelijke inspanningen verdienden volgens hen een serieuze reactie. Toen de Internationale Raad van Christenen en Joden (ICCJ) in 2009 in Berlijn bijeenkwam, sprak voorzitter Deborah Weissman in dezelfde geest: "Het Duitse volk heeft een model aange-reikt voor een diepgaande transformatie."

Amsterdamse joden en moslims demonstreerden in februari samen tegen antisemitisme en moslimhaat.

De ICCJ nam een moedig besluit door de aanname van een document dat pleit voor gelijkwaardigheid en wederkerigheid in de joods-christelijke dialoog.

Joden en christenen kregen oog voor hun gezamenlijke taak: opkomen voor etnische en religieuze minderheden, rentmeesterschap, het bestuderen van elkaars heilige teksten. Dat laatste lukt maar schoorvoetend. Was het lange tijd *not done* om de naam van Jezus in een *drasja* (preek) te noemen, dat veranderde nadat exegeet David Flusser (1917-2000) in 1968 het boek *Jezus. Een joodse visie* publiceerde. Daarin

plaatst hij het gebod tot naastenliefde in een culturele context: het groeiende inzicht dat de mens niet of honderd procent goed of honderd procent kwaad is en dat we om die reden voorzichtig moeten zijn met ons oordeel. Joden zeggen niet meer dat christenen 'afgodendienst' bedrijven, de drie-eenheid blijft voor hen echter een niet goed te begrijpen loot aan de monotheïstische stam. Daarover heerst een zekere verlegenheid. In Nederland wijdde het OJEC diverse bijeenkomsten aan de toekomst van de joods-christelijke dialoog: hoe de vergrijzing te keren en de groeiende kritiek te pareren?

Zijn we nog relevant? Op 9 februari dit jaar organiseerde OJEC-denktank *Sha'ar* (Hebreeuws voor *poort*), een conferentie over 'ontmoeting of isolement'. De interesse in de joods-christelijke dialoog loopt terug, aldus de katholieke theoloog Eric Ottenheijm in zijn openingswoord. Zijn we klaar met de dialoog? We hebben immers opmerkelijke resultaten geboekt, vooral in institutioneel opzicht. Zo aanvaardde het Tweede Vaticaans Concilie in 1964 de verklaring *Nostra Aetate* (*In onze tijd*). De rooms-katholieke kerk riep hierin op tot een dialoog tussen de wereldreligies. De Protestantse Kerk in Nederland nam de 'onopgeefbare verbondenheid' met het joodse volk in haar kerkorde op.

Complex conflict

Kritische geluiden zijn er ook. Israël houdt de gemoederen bezig. Onder christenen groeit de solidariteit met de Palestijnen. Hoewel op zichzelf volstrekt legitiem kan die verbondenheid tot onaangename verrassingen voor joden leiden. Een voorbeeld daarvan is het zogeheten Kairosdocument van Palestijnse christenen, *Het uur van de waarheid*, dat in 2009 aan de Nederlandse kerken werd aangeboden. De openingszin van dit document luidt: "Wij, Palestijnen, schreeuwen om recht".

In de joodse gemeenschap stuit het Kairosdocument op kritiek. Men voelt zich geschoffeerd door de term *Kairos*: een verwijzing naar een eerdere verklaring met die naam over het toenmalige apartheidsregime in Zuid-Afrika. De opstellers van dit document brengen een complex en slepend conflict terug tot een tegenstelling tussen daders (Israël) en slachtoffers (de Palestijnen), aldus het Centraal Joods Overleg in 2009 in een brief aan de Nederlandse Raad van Kerken. Verontrustend is verder dat de opstellers voorstander zijn van een binationale staat, onder de huidige verhoudingen een geheime code voor het vernietigen van de joodse staat. Ten slotte keert op een paar plekken de substitutie terug. Toch is het taalgebruik in de Kairos-verklaring niet haatdragend, constateert de *Interreligious Coordinating Council in Israel*, dat er een handreiking in leest. ICCI-woordvoerder Ron Kronish vermoedt dat er verschillende auteurs aan het stuk hebben gewerkt, voorstanders van een harde lijn, maar ook

aanhangers van een verzoenende lijn. Tijdens de Gaza-oorlog van 2014 nam de kritiek op Israël in alle hevigheid toe. Het idee voor de Sha'ar-conferentie werd geboren uit een gevoel van urgentie. Zelf zag ik tot mijn verbijstering hoe, onder andere op Facebook, het taboe op het ontkennen van Israëls bestaansrecht verdween. De term 'bezetting' werd nu ruimhartig opgevat; niet de grenzen van 1967 waren een doorn in het oog van de briesende critici maar de volkenrechtelijk vastgestelde grenzen uit 1948. Critici van Israël haalden complottheorieën uit de mottenballen. Waar kwam dit anti-joodse enthousiasme onder met name Turkse en Marokkaanse Nederlanders vandaan? Was hier sprake van nieuw antisemitisme?

In de discussie over de positie van de joden wordt er vaak op gewezen dat men als jood in het verleden beter af was als *dhimmi* (lid van een 'beschermde minderheid') onder islamitisch bewind dan als 'godsmoorder' onder het bewind van christenen. De joodse gemeenschappen in Marokko en Egypte genoten in het verleden een betere bescherming dan zij genoten in het voor hen vaak levensbedreigende Europa. "Wij kennen hier alleen maar Marokkanen." Het kan mijns inziens niet vaak genoeg gezegd worden dat de toenmalige Marokkaanse koning Mohamed V tijdens de Tweede Wereldoorlog met dit argument weigerde om 'zijn' joden uit te leveren aan het met Duitsland collaborerende Vichy-regime. Persoonlijk voel ik een diepe verwantschap met de islam, maar sinds afgelopen zomer ben ik er niet meer zo gerust op. Want waarom slepen mensen die kritiek hebben op Israël de karikatuur van de sluwe jood erbij? Waarom distantiëren hoog opgeleide Marokkaanse Nederlanders zich niet van complottheorieën? Inmiddels bevestigen wetenschappers zoals socioloog Ruud Koopmans, die onderzoek doet naar integratie, en arabist Jan Jaap de Ruiter dat antisemitisme onder met name de jongere generatie Europese moslims wijdverbreid is.

Nieuwe horizonten

Joden en christenen zijn niet uitgepraat, de traditionele dialoog blijft in een behoefte voorzien. Daarnaast vraagt deze turbulente tijd met zijn extremistische uitwassen, die ook moslims treffen, om nieuwe allianties.

In 2011 sprak Marcel Poorthuis, hoogleraar in Tilburg en prominent deelnemer aan de joods-christelijke dialoog, in zijn inaugurale rede, *Dialoog tussen de religies: toekomst of verleden tijd?*, over nieuwe horizonten. Hij stelde vast dat mensen niet meer warm lopen voor het christendom. Ook de belangstelling voor het jodendom is enorm afgenomen. Alleen daarom al lijkt de conclusie onafwendbaar: joden en christenen moeten bij hun gesprek ook moslims betrekken. De Sha'ar-conferentie bevestigde dat het tijd is voor een nieuwe opzet en agenda, niet langer een dialoog (met z'n tweeën) maar een trialoog (met z'n drieën). Hoofdspreker Mohammed Ajouaou, hoofd Geestelijke Verzorging bij Justitie en docent aan de Vrije Universiteit, onderstreepte tijdens de conferentie het belang van de trialoog. Hij noemde het een gemis dat maar weinig geestelijk leiders een voorbeeldrol vervullen. Zo bestond er een aantal jaren terug in Rotterdam een project Preken voor anderen parochie. Op kleinere schaal wordt dit nu in Amsterdam opgepakt door de dialoogcommissie van de Liberaal Joodse Gemeente en de Al Kabir-moskee. Dit 'gouden' concept zou veel breder navolging verdienen.

Velen voor mij, zoals in een alweer ver verleden imam Abdulwahid van Bommel, hebben de wens uitgesproken dat er een joods-christelijk-islamitisch leerhuis zou ontstaan. Een veilige plek waar men in wederzijds vertrouwen kan putten uit elkaars heilige bronnen. Waarom lukt dat zo moeilijk?

Duurzame trialoog

In het kader van mijn proefschrift, *Roots & Routes, Identity Construction and the Jewish-Christian-Muslim Dialogue* (2010), heb ik aan mijn respondenten gevraagd wat zij verwachtten van de dialoog. Gangbaar is om de beantwoording van deze vraag drie grondhoudingen te onderscheiden: exclusivisme, inclusivisme en pluralisme. Sleutelfiguren in de dialoog claimen de exclusieve waarheid doorgaans niet, al bedient een kleine minderheid zich van polemische uitspraken. De vaak gebezigde zin 'Eigenlijk zijn zij net als wij' klinkt wel positief maar is zeker niet onproblematisch. Deze zin komt namelijk neer op een voorwaardelijk respect: ik aanvaard de ander omdat hij op mij lijkt.

Omgaan met diversiteit is moeilijk. Ook het pluralisme kan een valkuil zijn. Vaak wordt hiervoor het beeld gebezigd van een olifant die zich in een volkomen donkere kamer bevindt. De een 'ziet' in die kamer een slang, de ander een pilaar, maar intussen tast iedereen in het duister. Wijlen Henk Vroom, godsdienstwetenschapper en pleitbezorger van de religieuze dialoog – hij was in 2010 ook mijn promotor – schreef hierover ooit in *Volzin*: "Verondersteld wordt dat er een ziener is die meer weet dan de anderen." Relativisme belemmert de vraag naar waarheid, de grotere of diepere verbanden. In mijn proefschrift heb ik aan de drie bovengenoemde grondhoudingen een vierde toegevoegd: 'interreligieuze hermeneutiek' (tekstinterpretatie). In essentie komt mijn voorstel erop neer dat de deelnemers aan de dialoog met elkaar een inhoudelijk gesprek aangaan. Om van elkaar te kunnen leren is het noodzakelijk dat de gesprekspartners hun eigen overtuigingen 'tussen haakjes plaatsen'. Tot mijn teleurstelling wees mijn onderzoek uit dat een grote meerderheid van betrokkenen wat ik noem 'exegetische koudwatervrees' heeft. Uit vrees door de ander te worden weggevaagd vermijdt men het inhoudelijke gesprek. Liever richt men zich op het relationele aspect – 'samen thee drinken'.

Dat is jammer want zeventig jaar joods-christelijke dialoog laat zien dat delicate onderwerpen wel degelijk aan de orde kunnen komen zonder de relatie tussen beide groepen te beschadigen. Een soortgelijke exercitie moet nu worden ondernomen samen met moslims. Naast het theologische gesprek zie ik twee andere opgaven voor joden, christenen en moslims samen. De eerste is dat mensen het voor elkaar moeten opnemen in geval van dreiging en discriminatie. Dat in Amsterdam joden, christenen en moslims zich verenigd hebben in een Veiligheidspact, is een goede zaak. De tweede opgave wordt gevormd door de gezamenlijke verantwoordelijkheid om onze kwetsbare aarde te beschermen. Hoog tijd voor een serieuze en duurzame trialoog dus. ●

Cultureel antropoloog Rachel Reedijk is specialist in de interreligieuze dialoog en lid van de Commissie Dialoog van de Liberaal Joodse Gemeente in Amsterdam.